

GERRIT IMMINK

ONWEERSTAANBAAR AANGERAAKT

Levensecht
geloven in een
postchristelijke tijd

GERRIT IMMINK

ONWEERSTAANBAAR AANGERAAKT

Levensecht
geloven in een
postchristelijke tijd

KokBoekencentrum Uitgevers – Utrecht

Omslagontwerp: Jore ontwerp
Lay-out binnenwerk: Gewoon Geertje

Voor bijbelcitaten is gebruikgemaakt van de NBV21, © 2021 Nederlands-Vlaams Bijbelgenootschap, Haarlem/Antwerpen, tenzij anders aangegeven.

ISBN 978 90 435 4387 3
ISBN 978 90 435 4388 0 (e-book)
NUR 700
www.kokboekencentrum.nl

© 2025 KokBoekencentrum Uitgevers, Utrecht

Alle rechten voorbehouden. Tekst- en datamining zijn niet toegestaan.

KokBoekencentrum Uitgevers vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Inhoud

Inleiding

I. Het innerlijke leven	13
1. Zelfreflectie en Godsbesef	14
<i>De ziel of het innerlijk?</i>	18
<i>De betovering voorbij</i>	23
2. Geestelijk leven	25
<i>Het geestelijke en het godsdienstige</i>	25
<i>Transcendentie</i>	28
3. Geloof en bevinding	30
<i>Het beginsel van Calvijn</i>	30
<i>Bevindelijk-gereformeerd</i>	33
<i>Ethisch-gereformeerd</i>	35
<i>Levensernst</i>	38
4. Veni Creator Spiritus	41
<i>Een nieuwe schepping</i>	42
<i>Bekering en verheerlijking</i>	44
<i>Is het christelijk geloof wereldvreemd?</i>	45
 II. Mens voor Gods aangezicht	 52
1. De mens: beeld van God	54
<i>Gehoor geven</i>	54
<i>Gezegend worden</i>	58
<i>Vertwijfeld raken</i>	61

	<i>Zich tegenover God beklagen</i>	64
	<i>Rust vinden in God</i>	69
2.	De begeesterde mens	72
	<i>De adem van God</i>	73
	<i>Geest, ziel en lichaam</i>	76
3.	De strijd tussen vlees en geest	80
	<i>De worsteling</i>	81
	<i>De toekomstige verheerlijking</i>	84
III.	Mystieke waarneming	88
1.	Het Godsbestaan betwijfeld	89
	<i>God een illusie: Nietzsche</i>	90
	<i>Subjectief, immanent en maakbaar</i>	93
	<i>Schets van een ontwikkeling</i>	97
2.	Gods presentie gewaarworden	100
	<i>Onmiddellijke waarneming</i>	104
	<i>Seculiere kritiek</i>	109
3.	De bedding van Schrift en traditie	113
	<i>De schriftwording van de Thora</i>	114
	<i>De betrouwbaarheid van de overlevering</i>	120
4.	God ontwaren in het innerlijk	127
	<i>Augustinus</i>	127
	<i>Schleiermacher</i>	131
	<i>God als bron van leven en geloof</i>	138
IV.	Bevindelijk-gereformeerd: stemmen uit de Nadere Reformatie	144
1.	Het geloofsleven	144
2.	Jean Taffin (1529-1602): troost en volharding	146
	<i>Het nieuwe leven</i>	148
	<i>Geen hemel op aarde</i>	152
	<i>Volharding</i>	152

3.	Teellinck en Voetius: vroom en orthodox	156
	<i>Willem Teellinck (1579-1629)</i>	156
	<i>Gisbertus Voetius (1589-1676)</i>	160
4.	Wilhelmus à Brakel (1635-1711): de cultivering van het geestelijke leven	163
	<i>De geestelijke mens</i>	163
	<i>Geestelijke wasdom</i>	168
	<i>Zelfonderzoek</i>	173
5.	Wilhelmus Schortinghuis (1700-1750):	
	Het bevindelijke gemoed	179
	<i>Wederzijds vertoon</i>	181
	<i>De innigheid van het gemoed</i>	185
	<i>De overgang naar de staat van de genade</i>	190
V.	Ethisch-gereformeerd: stemmen uit het kerkelijke midden	197
1.	Kerk en theologie	197
2.	De goddelijke Geest in de menselijke existentie	200
	<i>La Saussaye (1818-1874)</i>	201
	<i>De richtingenstrijd</i>	206
3.	De aanraking van binnenuit	212
	<i>J.H. Gunning Jr. (1829-1905)</i>	216
4.	Woord en werkelijkheid	221
	<i>O. Noordmans (1871-1956)</i>	221
	<i>A.A. van Ruler (1908-1970)</i>	225
VI.	Levensecht geloven	230
1.	De omgang met God	233
	<i>Openbaring en verborgenheid</i>	233
	<i>Leven in gemeenschap met Christus</i>	237
	<i>Christus buiten ons en in ons</i>	240
	<i>Christus en de jongste dag</i>	248

2.	Geestelijke oefeningen	254
	<i>Het persoonlijke gebed</i>	258
	<i>De contemplatie</i>	270
	<i>Het geestelijke gesprek</i>	281
3.	Geloofsgestalten	292
	<i>Kennen en vertrouwen</i>	299
	<i>De christelijke hoop: de Geest der opstanding</i>	305
	<i>De vernieuwende kracht van de liefde</i>	311
	<i>Ernst en vreugde</i>	317
	Literatuur	323
	Register	331

Inleiding

Het christelijk geloof doet ertoe. Dat is de grondgedachte van dit boek. Het geloof geeft levensvreugde in de wisselvalligheden van het leven en biedt houvast in moeilijke tijden. Die positieve werking van het geloof poog ik in dit boek voor het voetlicht te brengen.

Voor veel mensen is het christelijke geloof nietszeggend geworden. Of het is niet meer dan een relikwie uit een verleden. 'Opa en oma waren nog godsdienstig, maar wij doen er niet meer aan.' Dat maakt dat het christelijk gedachtegoed als culturele factor in onze samenleving flinterdun is geworden. Tegenwoordig word je bijna vanzelfsprekend meegezogen in een seculiere denktrant en levensstijl. Ook christenen bevinden zich in dat krachtenveld.

Daar komt nog bij dat het geloof ook voor iemand die christelijk is opgevoed en uit overtuiging christelijk is gebleven geen vanzelfsprekende zaak is. Geloven is namelijk meer dan traditie en meer dan het hebben van een levensovertuiging. Je hele menselijke existentie is ermee gemoeid. Het geloof raakt je ziel. Het beweegt je hartstochten en vormt het innerlijke leven. Levensecht geloven is een zaak van overtuiging, emotie en wilskracht. In dit geestelijke leven kun je jezelf wel oefenen, maar je kunt het niet zelf bewerkstelligen. Het voltrekt zich als verborgenheid. In vrijheid en niet door dwang.

Wie gelooft, wordt zich bewust van het innerlijke leven en ondervindt daarin de werkzaamheid van Gods Geest. Juist dat laatste maakt een gelovig mens tot een excentrieke persoonlijkheid. De drijfveer van het leven ligt niet meer in jezelf. Je wordt aangesproken en geraakt door de levende God en door de mensen om je heen. Dat wil niet zeggen dat het eigen 'ik' er niet meer toe doet, maar het appel en de inspiratie komen van buitenaf naar je toe. Dat creëert ontvankelijkheid en geeft diepgang aan het leven. Het innerlijk wordt verruimd door de voorstellingswereld van de bijbelse openbaring.

Het gaat in dit boek over het geloof zoals dat gestalte krijgt in een mensenleven. Dan kun je kijken naar de buitenkant, naar het gedrag en de levenshouding. Maar je kunt ook de binnenkant in ogenschouw nemen. Voor dat laatste vraag ik aandacht in het eerste hoofdstuk. Immers, de bezinning op het geestelijke leven is onderdeel van het christelijk geloof. Daarvoor gebruiken we ook wel woorden zoals vroomheid, spiritualiteit en Godsvrucht. In het gereformeerde geloofstype wordt hiervoor vaak het woord 'bevinding' gebruikt. Een levensecht geloof heeft een bevindelijke dimensie. Hoewel het christelijk geloof een excentrische gerichtheid heeft, speelt het menselijke karakter van het geloof toch een uiterst belangrijke rol. Vandaar dat ik in hoofdstuk II de contouren schets van een bijbels mensbeeld. Hoe leeft een mens voor het aanzicht van God?

In onze seculiere cultuur wordt de goddelijke presentie vaak afgedaan als een menselijke illusie. Wie echter in God gelooft, ervaart Gods tegenwoordigheid juist als levensbron en heeft een diep besef van een min of meer mystieke waarneming van God. Dat probeer ik uiteen te zetten in hoofdstuk III van

dit boek. Die aanraking van God voltrekt zich in de praktische uitoefening van geloofspraktijken.

Dit boek ademt het denk- en leefklimaat van de gereformeerde geloofstraditie. Van het gereformeerde geloofstype bestaan tal van karikaturen en feitelijk is er ook een hele waaier van kerkgemeenschappen. Aan de ene zijde straalt de levensernst je tegemoet, aan de andere zijde proef je de moderne tijdgeest. Ik ben dankbaar voor dit brede gereformeerde erfgoed en ik neem zelf een open orthodox-gereformeerd standpunt in. Twee richtingen uit de Hervormde Kerk (een van de voorlopers van de Protestantse Kerk in Nederland) komen in dit boek expliciet aan de orde: de bevinde-lijk-gereformeerde en de ethisch-gereformeerde stroming. De eerstgenoemde richting staat ook wel bekend als de *Nadere Reformatie* en de tweede richting (een orthodoxe midden-groep) ging het theologische gesprek aan met de indertijd opkomende vrijzinnigheid in de Hervormde Kerk. In de hoofdstukken IV en V beschrijf ik deze geloofstradities en laat ik zien hoe beide tradities zich bekommerden om het levensechte geloof.

In het laatste hoofdstuk komt het concrete geloofsleven aan de orde. Wat is het geheim van een levensecht geloof? Zo'n geloof krijgt vorm door de deelname aan kerkelijke praktijken en is de vrucht van goddelijke openbaring en persoonlijke ervaring. In dat hoofdstuk bied ik een schets van de dagelijkse omgang met God en beschrijf ik enkele geestelijke oefeningen, zoals het persoonlijke gebed, de contemplatie en het geestelijke gesprek. Verder beschrijf ik dat we op onze levensweg gaandeweg een manier van geloven ontwikkelen. In ons innerlijk vormt zich een geloofsgestalte die houvast

biedt in de wisselvalligheden van het leven. Niet alleen kennis en vertrouwen maken daar deel van uit, maar ook de christelijke hoop en de levensvreugde.

Ik ben ervan overtuigd dat een orthodox-christelijk geloofsleven ook in Nederland toekomst heeft. Het kan zomaar gebeuren dat een jonge generatie, zoals Gen Z, weer geloviger in het leven staat. Levensecht geloof wordt namelijk gevoed door de werkzame presentie van God en is bovendien door en door menselijk. Het christelijk geloof is geen overbodige ballast, maar biedt juist levenskracht en hoop.

I Het innerlijke leven

Het christelijk geloof is ingebed in het maatschappelijke, psychosociale en zedelijke bestaan. Het komt onder andere tot uiting in het gedrag en het handelen van mensen en het treedt aan het licht in kerkelijke praktijken. Dat is de meer zichtbare en tastbare kant van het geloof. Maar het geloof heeft ook een binnenkant. Dat is het *geestelijke leven* dat aan het gedrag en praktijken ten grondslag ligt. We gebruiken daarvoor ook wel de uitdrukking *het innerlijke leven*. In het huidige spraakgebruik is het woord ‘spiritualiteit’ gangbaar geworden.¹ Dat is eveneens een term die in de brede zin van het woord verwijst naar de sfeer van het innerlijk. De term ‘spiritualiteit’ heeft echter als nadeel dat het in de volksmond de bijmaak heeft gekregen van een zoektocht naar ongrijpbare energetische krachtbronnen.²

In de christelijke geloofspraktijk speelt het geestelijke leven een cruciale rol. Niet alleen in die zin dat uit het innerlijk de motivatie en inspiratie voortkomen, maar het geestelijke leven vormt ook een wezenlijk onderdeel van het geloof als zodanig. Het christelijk geloof is een basale levensovertuiging die tot uitdrukking komt in ons bewustzijn en in de

1 Kees Waaijman, *Spiritualiteit. Vormen, grondslagen, methoden*, Utrecht: Ten Have 2003.

2 Mirjam van der Vegt, *Leven is leren, 7 onverwachte wijsheden voor onderweg*, Ten Have 2023.

manier waarop we in het leven staan. Het bestaat niet alleen uit kennis en inzicht, maar evengoed uit emotie en gevoel, intentie en streven. Die affectieve kant en de wilsuiting zijn wezenlijke dimensies van het geloofsleven. Daar komt bij dat wij mensen in staat zijn tot zelfreflectie. We kunnen ons leven en ons handelen overdenken, het in beschouwing nemen. Zo kijken we bijvoorbeeld terug op een bepaalde daad of handeling van onszelf en vragen we ons af of dat een goede of een slechte daad was. We kunnen ons dat weer voor de geest halen en overdenken. We vragen ons af wat onze intentie of motivatie was. Ook kunnen we reflecteren op onze gemoedsgesteldheid, bijvoorbeeld over het berouw dat we hebben over een verkeerde daad. Of over de dankbaarheid die we ervaren voor een weldaad. In onze zelfreflectie komt ons gemoed opnieuw tot leven. Bovendien denken we na over het leven als zodanig, over onze eigen gang door het leven, over de omgang met onze medemens en over het wereldgebeuren als geheel. Die geestelijke activiteit heeft iets in zich van een levensbeschouwing.

1. Zelfreflectie en Godsbesef

Zelfreflectie is eigen aan het christelijk geloof. Toch is dat geen vorm van navelstaren. Alsof de inkeer tot jezelf doel in zichzelf zou zijn. Het geloof ontvangt zijn levendigheid juist door het appel dat op je wordt gedaan. Meestal komt dat van buitenaf tot ons. We worden door iets getriggerd of aangesproken. Soms komen we in de drukte van het leven even stil te staan. Bijvoorbeeld als we ons verwonderen over de schoonheid in de natuur. Maar ook een confrontatie met schrijnend onrecht en hartverscheurend lijden kan ons stilzetten en innerlijk raken. Tegelijkertijd manifesteert God zich op de een of andere manier in de innerlijke ruimte van het

christelijk zelfbewustzijn. Ook dat kan ons intens bezig houden. Hoezeer deze presentie in de moderne tijd ook wordt betwijfeld, in de christelijke geloofspraktijk dient Gods tegenwoordigheid zich telkens weer verrassend aan. In die levendige tegenwoordigheid van God wordt de mens zich nog meer bewust van zichzelf. Ik verwonder me niet alleen over het bestaan, over het feit dat ik er mag zijn. In het licht van Gods aanwezigheid leer ik ook met nieuwe ogen naar mezelf, naar de medemens en de wereld kijken. Door de presentie van God in de innerlijke ruimte komt er meer diepgang in het leven en ontstaat er een ruimere blik op de wereld om mij heen. Die tegenwoordigheid van God is niet bij voorbaat een troostende gewaarwording. Alsof de binnenruimte een liefelijke glans zou krijgen. Wel komt het innerlijk in een nieuw licht te staan. Dat is zowel schokkend als hoopgevend. Wie met God verkeert, krijgt besef van zijn ontzagwekkende presentie en wordt aangeraakt door zijn levendmakende Geest. Dat besef is niet zomaar onder woorden te brengen. Innerlijk aangeraakt worden is een omvattend gebeuren. Alle mogelijke functies van het innerlijk en alle vezels van ons menszijn worden erin betrokken.

Gods presentie in een mensenleven heeft een *mystieke* dimensie. Hoewel dat woord 'mystiek' misverstanden kan oproepen, zal ik het toch gebruiken. Het gaat me er niet om een ongrijpbare eenwording tussen God en mens te suggereren. Wel wil ik er mee aanduiden dat de presentstelling van God in ons mensenbestaan ons bevattingvermogen overstijgt en niettemin zich onweerstaanbaar manifesteert. Zelfreflectie in het besef van Gods tegenwoordigheid krijgt daardoor iets fascinerends. Wat komt er allemaal aan het licht in de diepte van ons innerlijk? Gaat de afgrond open of komen we juist iets goeds op het spoor? En wat levert al dat

bespieden van onszelf op? Kunnen we daardoor het leven beter aan en stelt het ons gerust? Of blijft ons hart onrustig totdat het rust vindt in God?

Bezinning op het geestelijke leven is voor een gelovig mens een fundamentele bezigheid. Het maakt deel uit van de praktische geloofsbeoefening. Uit die bezinning komen de motivatie en de inspiratie voort voor het gedrag en voor de deelname aan allerlei praktijken. Die reflexieve beschouwing en doordenking van het innerlijke leven is ook een werkelijkheid in zichzelf. We duiden dat meestal aan met woorden als vroomheid, spiritualiteit, Godsvrucht, Godzaligheid. In dit verband wordt in sommige kerkelijke kringen het woord 'bevinding' gebruikt.³ Dat duidt op zoiets als de échte beleving van het geloof. Daarbij gaat het dus om het *geleefde geloof*. Het geloof zoals het zich voltrekt in het leven van mensen. Die bezinning bestaat onder andere uit bewustwording, verdieping en zelfonderzoek. Bevinding gaat dus gepaard met een bewuste doorleving van het geloof. Het is een bezinning op de levendigheid en de echtheid van het geloof en gericht op de beleving van de waarheid van het evangelie in het eigen gemoed.⁴ Het is een geloofsoefening in die zin dat de persoonlijke betrokkenheid niet alleen onderzocht, maar ook

3 Het woord 'bevinding' komt voor in Rom. 5:4 in de versie van de Statenvertaling. 'Wetende dat de verdrukking lijdzaamheid werkt, en de lijdzaamheid bevinding, en de bevinding hoop.' In hoeverre dit Bijbelwoord sturend is geweest bij het ontstaan van de bevindelijk-gereformeerde geloofsrichting is moeilijk te achterhalen.

4 De discussie over het al dan niet subjectieve karakter van de bevinding laat iedere keer weer op. Zo erkende Woelderink dat het subject er wel ten nauwste in is betrokken, maar 'dat de bevinding niet op het subject is gericht: ze is gericht op Gods Woord en Gods beloften'. J.G. Woelderink, 'Geloof en bevinding', in: *Verbond en bevinding*, Amsterdam: Ton Bolland 1974, 4. Zie ook De Vrijer: 'De bevinding wendt zich dus naar buiten de ziele, Zij wendt zich naar God'. In: M.J.A. De Vrijer, *Het ingekeerde leven*, Leiden: Sijthoff 1938, 176.

ingeoefend wordt. Zowel in de geloofskennis als in de geloofservaring.

Dat juist in de protestantse traditie het innerlijke leven een grote rol is gaan spelen, is niet zo verwonderlijk. Immers het geloof als zodanig werd een centraal begrip in de kerkelijke praktijk. Niet langer gaf de ambtelijke en sacramentele bemiddeling van het evangelie van Jezus Christus de toon aan, maar kwam het accent meer te liggen op het deelgenoot worden van Jezus Christus door een waar geloof. In de woorden van Calvijn: 'Hij moet de onze worden en *in ons wonen*.'⁵ Zo kwam er in de loop van de tijd aandacht voor de wijze waarop het geloof gestalte krijgt in een mensenleven, zowel in de vroomheid (het innerlijke leven) als in het praktische en ethische optreden. Die verstrengeling van geloof en leven is typerend voor de protestants-gereformeerde geloofsrichting.⁶ Charles Taylor wijst in zijn boek *Sources of the Self* erop dat in de protestantse geloofstraditie de persoonlijke betrokkenheid (*personal commitment*) een kernbegrip is geworden. 'De verlossing door het geloof alleen is niet alleen een theologische uitspraak over de onzinnigheid van de goede werken, maar geeft ook het nieuwe besef aan van het cruciale belang van de persoonlijke betrokkenheid.'⁷

5 Johannes Calvijn, *Institutie of onderwijzing in de christelijke godsdienst*, III.1.1. Uit het Latijn vertaald door dr. C.A. de Niet, Houten: Den Hertog 2009.

6 Van dit inzicht is mijn boek *In God geloven* de praktisch-theologische uitwerking. F.G. Immink, *In God geloven. Een praktisch-theologische reconstructie*, Zoetermeer: Meinema 2003. In het onderhavige boek ligt de nadruk op het geestelijke leven.

7 Charles Taylor, *Sources of the Self. The Making of the Modern Identity*, Cambridge: Cambridge University Press 1989, 217.

Gereformeerde spiritualiteit in een postchristelijke tijd

Het is vandaag niet eenvoudig om in God te geloven. In de gure wind van de seculiere cultuur zijn we de voeling met God kwijtgeraakt. Hoe komen we dan toch in contact met God? Wat is het geheim van een levensecht geloof?

Dit boek laat zien dat in de doordenking van die complexe vraag de bevindelijk-gereformeerde en de ethisch-gereformeerde geloofstraditie theologisch houvast en geestelijk perspectief bieden. Het godsdienstige leven is doordrenkt van de mystieke waarneming van God. Innerlijke betrokkenheid en de mystieke presentie van God gaan daarbij hand in hand. Dat maakt het geloof existentieel. En dat maakt een christen in deze postchristelijke tijd tot een excentrieke persoonlijkheid.

Gerrit Immink is emeritus-hoogleraar Praktische Theologie en oud-rector van de Protestantse Theologische Universiteit. Eerder verschenen van hem onder andere *In God geloven*, *Het heilige gebeurt* en *Bidden in het besef van Gods tegenwoordigheid*.

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

NUR 700 ISBN 978 90 435 4387 3

9 789043 543873 >